

Joods buitengewoon onderwijs

De S.A. Rudelsheim Stichting 1919-1943

MARYCKE ROELINK
&
MARJOKE RIETVELD-
VAN WINGERDEN*

Op het gebied van het onderwijs heeft de eerste helft van de twintigste eeuw een interessante ontwikkeling laten zien. Ten eerste door de uitbouw en differentiatie van het buitengewoon onderwijs, nu speciaal onderwijs genoemd. Het onderwijs aan zwakzinnigen vormde daarvan het leeuwendeel. Ten tweede door de voortgaande verzuiling, waarin ook de joden werden meegezogen. Het joods zwakzinnigenonderwijs bevond zich op het snijvlak van beide ontwikkelingen.

Ons artikel gaat over een joods tehuis annex school – Beth Azarja –, dat in 1925 in Hilversum werd geopend. We gaan na waarom men in joodse kring een eigen instelling voor zwakzinnige kinderen nodig achtte en waarom men koos voor het intern verblijven van kinderen. Ook wordt nagegaan hoe dat joodse tot uitdrukking kwam in het beleid ten aanzien van opvoeding, onderwijs, de toelating en de persoonlijke aandacht voor de kinderen.

Om de geschiedenis van Beth Azarja te achterhalen, moeten we beginnen bij de Leeuwarder opperrabbijn S.A. Rudelsheim.

S.A. Rudelsheim

Samuel Azarja Rudelsheim werd in 1869 geboren in Leeds en verhuisde later naar Nederland, waar hij in Amsterdam studeerde. In 1900 werd hij opperrabbijn

Het Augustahuis ca. 1908,
in de tijd dat Internaat Dem-
mink erin zat. (coll. auteur)

Samuel Azarja Rudelsheim (1869-1918), vanaf 1900 opperrabbijn van Friesland. (coll. JHM)

in Leeuwarden. Hij was een voorstander van joods lager onderwijs, in een tijd dat de meeste joden nog opteerden voor openbaar onderwijs. Hij was bevreesd dat door de toenemende assimilatie en het verminderde synagogebezoek, het Hebreeuws en de joodse tradities zouden verdwijnen.

Van hem was algemeen bekend dat hij een warm hart had voor mensen in de verdrukking, met name voor zwakzinnige kinderen. Zijn grote wens was om een tehuis te stichten waar joodse zwakzinnige kinderen onderwijs en een passende opvoeding zouden krijgen. Toen hij op 14 november 1918 overleed aan de Spaanse griep, kwamen zijn vrienden bijeen om te kijken of het mogelijk was zijn nagedachtenis te eren door het oprichten van het zozeer door hem gewenste tehuis.

De S.A. Rudelsheim Stichting

Vier dagen na zijn overlijden richtten zijn vrienden de “S.A. Rudelsheim Stichting, voor het verzorgen, opvoeden en onderwijzen van joodse zwakzinnige kin-

deren in Nederland” op. Dankzij een bedrag van f100.000 aan subsidie van het Rijk en de gemeente Hilversum kon een gebouw aan de Verdilaan aangekocht worden, waarin zowel een school als een internaat gevestigd kon worden.

Voor de verbouwing en inrichting moest financiering worden gezocht en daartoe werd een “Comité voor bouw en inrichting van Beth Azarja” opgericht, waarvan Prins Hendrik ere-voorzitter was. Overal in het land ontstonden groepen sympathisanten, die fancy fairs en dergelijke organiseerden en propaganda maakten om Beth Azarja te steunen. Er ontstond ook een “Jeugd Propaganda Commissie”

Augusta-huis

Op de plaats waar de Rossinilaan en de Verdilaan samenkomen bevindt zich een alleraardigst pleintje, beplant met coniferen, rhododendrons en heideplantjes. Aan de noordzijde van dit pleintje staat een breed complex van rode baksteen, daterend van na de oorlog. Vanaf 1903 stond op deze plek een imposante villa, bekend als het Augusta-huis en in gebruik als internaat (Instituut Augusta (1893-1922), directeur Gerrit Hendrik Demmink). Het huis had een zekere gelijkenis met de villa Kannesheuvel, aan de Bussumergrintweg, waaraan de hele wijk nu haar naam ontleent. Van beide villa's was de ontwerper dan ook dezelfde: J.W. Hanrath.

Het Augusta-huis werd in 1923 eigendom van de S.A. Rudelsheim Stichting. Na een grondige opknappbeurt – er wer-

den leslokalen ingericht en slaapzalen – werd het huis herdoopt tot Beth Azarja. De officiële opening had plaats op 2 november 1925. In 1932 werd achter in de tuin van de villa een tweede gebouw geopend, dat eveneens was ontworpen door Hanrath en dat als jongenspaviljoen dienst ging doen. Dit Dr. Leopold Hertzbergerpaviljoen werd in 1938 nog weer uitgebreid met twee zijvleugels, en ten slotte werd in de tuin tussen het meisjespaviljoen en het jongenspaviljoen een sportveld aangelegd. Zo was dus in een periode van amper vijftien jaar een omvangrijk complex ontstaan. Beth Azarja bevatte in totaal drieëntwintig kamers, alle voorzien van centrale verwarming. Het jongenspaviljoen telde eenentwintig kamers, een keuken en twee kelders.

Bron: Frits van Kersen, www.de-parken.nl

(JPC), die in 1932 van het bijeengebrachte geld de complete inventaris van het gymnastieklokaal van het Hertzbergerpaviljoen schonk.

Beth Azarja (huis waar de Heer helpt), was van meet af aan een geduchte concurrent van het joodse krankzinnigen-gesticht “Het Apeldoornsche Bosch”; daar werd in diezelfde tijd gewerkt aan een kinderafdeling “Achisomog”. “Het Apeldoornsche Bosch” was van mening dat de Rudelsheimstichting op haar terrein kwam en vond bovendien dat zwakzinnige kinderen in een krankzinnigen-gesticht thuishoorden.

Opening en de beginperiode

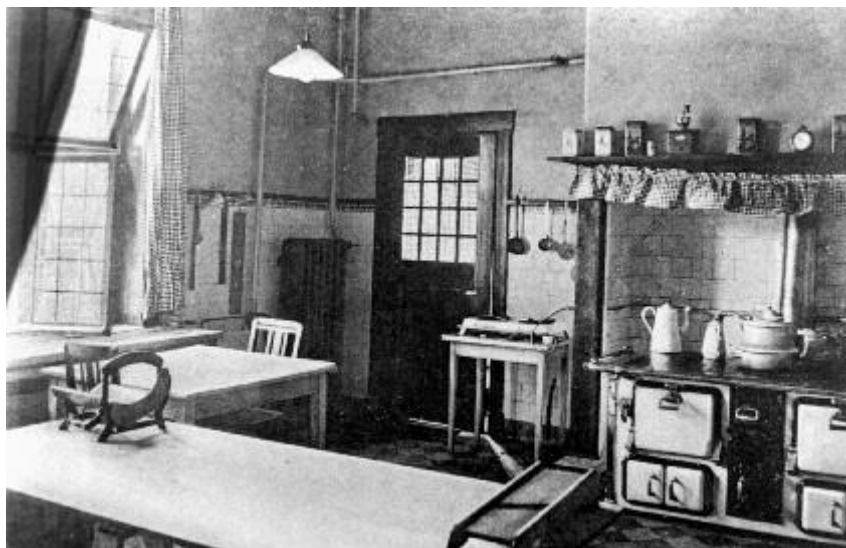
Op 2 november 1925 was de grote dag aangebroken van de opening van Beth Azarja. Als eerste sprak voorzitter Hertzberger de aanwezigen toe, waarbij hij de overleden Rudelsheim herdacht, die in 1918 door de Spaanse griep was overleden, *wat een ontzetting in Israël verwekte*. De stichting had zijn naam aangenomen om hem in herinnering te houden. Nu was het door hem zo zeer gewenste huis een feit. Daarnaast vertelde Hertzberger over de verbouw van het pand en de aanpassingen die het had ondergaan. De school en het internaat waren in de villa gevestigd en het bijgebouw zou dienst doen als gymnastieklokaal. In de grote tuin zou ieder kind een eigen moestuin krijgen. Verder memoreerde hij de vele binnengekomen geschenken, waaronder fraaie meubels, een wandversiering en twee grote zilveren joodse kandelaars. Na de openingsrede verrichtte mr. V.H. Rutgers, Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de officiële ope-

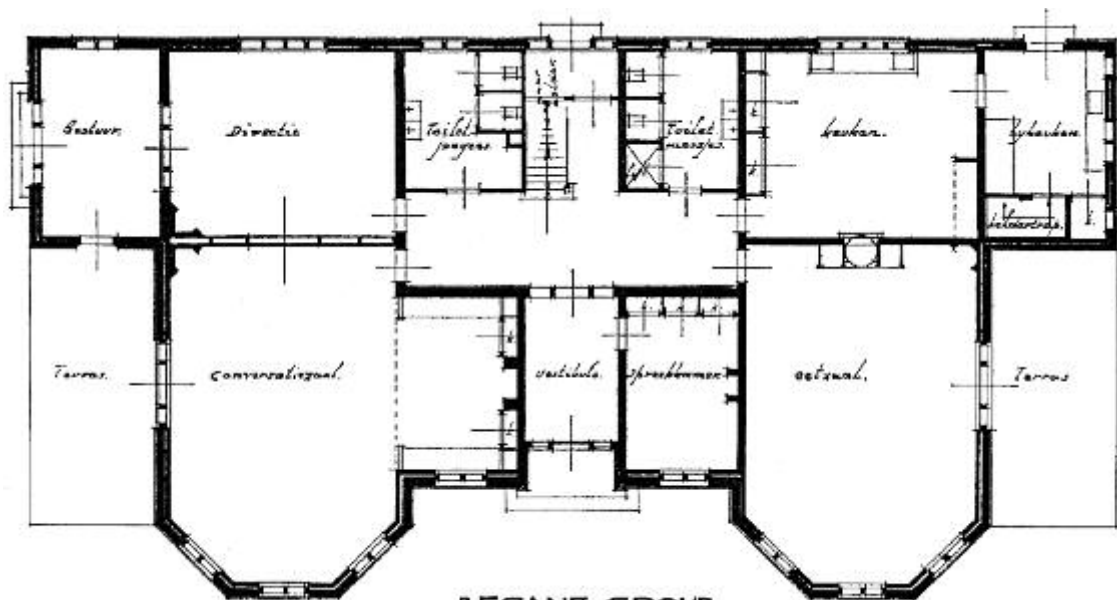
Ansichtkaart van de concurrerende instelling “Het Apeldoornsche Bosch”.

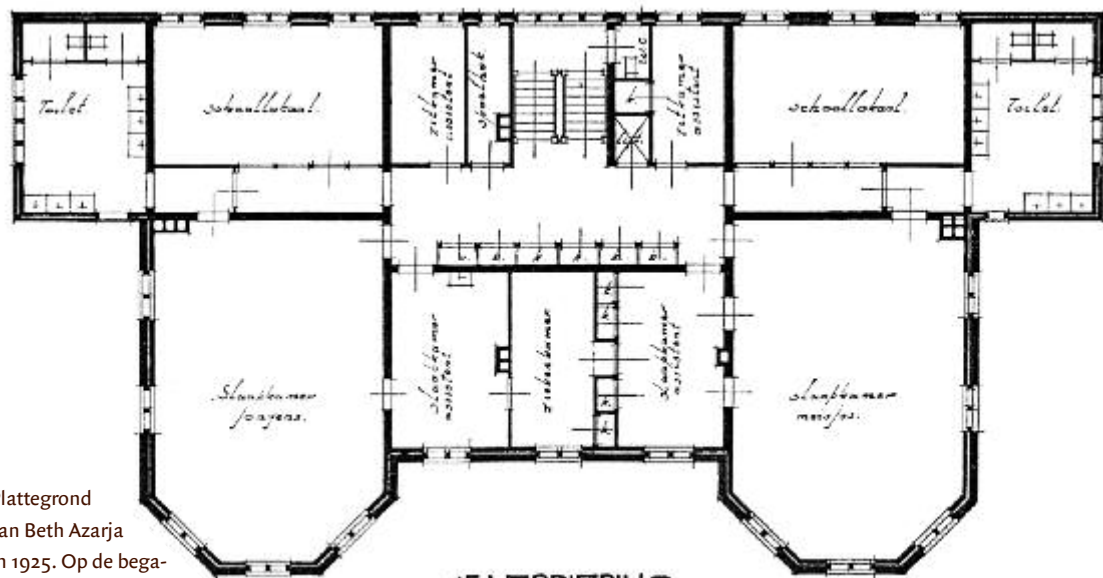
Z.K.H. prins Hendrik was erevoorzitter van het bestuur van de S.A. Rudelsheimstichting. (coll. Kon. Huis)

De keuken van Beth Azarja in 1925. De deur geeft toegang tot de bijkeuken. (coll. Coen van der Voort)

BEGANE GROND.

1E VERDIEPING.

Plattegrond van Beth Azarja in 1925. Op de begane grond bevonden zich de conversatie- en eetzaal en de keuken. Slaapkamers en schoollokalen voor de pupillen kregen een plaats op de eerste verdieping, terwijl de linnenkamer en de slaapkamers van het inwonende personeel op de zolder waren. (coll. Coen van der Voort)

ning.¹ In zijn toespraak merkte hij op dat door particulieren gegeven steun veel waardevoller is, vooral in geestelijke betekenis, dan overheidssteun. Tot slot sprak A.S. Onderwijzer, opperrabbijn te Amsterdam, over de warme belangstelling van Rudelsheim voor het zwakzinnige kind, waarna een rondleiding voor de gasten volgde door de gebouwen en de tuin.²

De verwachtingen van het hoofdbestuur waren hooggespannen met betrekking tot het aantal kinderen dat aangemeld zou worden. De in 1925 verschenen brochure vermeldde dat de aanvragen van ouders binnenstroomden: *Met geen droge oogen*

De converstatiezaal van Beth Azarja. Op de schoorsteen links hangt het portret van de naamgever van het instituut, S.A. Rudelsheim. (coll. Coen van der Voort)

zijn de brieven te lezen der ouders, die vertellen wat zij lijden, als zij hunne kinderen moesten brengen in niet-Joodsche inrichtingen. De verpleging moge nog zoo goed zijn, het feit van de opvoeding in de gebeden en gebruiken van andere godsdiensten doet ieder Joodsch hart te pijnlijk aan. En toch, de kinderen moeten in de inrichtingen, want anders worden het – dat is al te goed bekend – misdadigers, prostitutées, armlastigen, in ieder geval verschoppelingen. Met een passende opvoeding zijn zij te brengen tot een maatschappelijke positie met weliswaar een bescheiden kostwinning, maar daarmee ook tot een aangenamen rustigen levensloop.³

Toch waren er bij de opening slechts zeven kinderen opgenomen, terwijl de instelling plaats bood aan dertig en ook het aangenomen personeel daarop was berekend. Tot de acht personeelsleden, voor het merendeel vrouwen, behoorden directeur I. Denneboom, ook wel pedagogisch leider genoemd, en hoofd van de school A. van Dam. Daarnaast waren er een hoofd van de huishouding, twee assistenten bij de opvoeding, een keukenjuffrouw, een dienstbode en een huisknecht-tuinman. Ook kwam er nog enkele keren per week een werkster.⁴

Twee jaar later was er echter al een volledige bezetting en moesten er zelfs kinderen worden geweigerd. Dat was deels een opluchting voor directeur Denneboom: hij had een drukke werkkring verlaten en voelde zich in het begin overbodig als deel van een team van acht personeelsleden op zeven kinderen. Hij moest echter wel erkennen dat weigering voor vele belanghebbenden een ramp moest zijn: er zijn jammerlijk veel van die 'stumperds' die geholpen moeten

De linnenkamer op de zolder van Beth Azarja. Hier werden de kleren van de pupillen door het personeel hersteld. Ook kregen de meisjes er verstel- en naailessen. (coll. Coen van der Voort)

Binet-Simon intelligentietest

Alfred Binet en zijn collega Théodore Simon werden in 1904 bekend met de Binet-Simon intelligentietest. In het jaar 1904 werd in Frankrijk de leerplicht ingesteld; alle kinderen moesten vanaf toen naar school. Dit kon pas nadat de Franse overheid kon vaststellen wie er geschikt waren voor het gewone onderwijs en wie er meer begeleiding nodig hadden. Alfred Binet en Théodore Simon werden gevraagd om een test te ontwerpen die de Franse overheid hiervoor kon gebruiken. De test was onderverdeeld in dertig problemen waarvoor verschillende vaardigheden nodig waren, waarover volgens Binet en Simon de schoolkinderen moesten beschikken. De test was een groot succes en gaf aan welke kinderen geschikt waren voor het maken van de normale schoolopdrachten en welke niet.

De test werd voorgelegd aan alle leerplichtige Franse kinderen in verschillende leeftijden. De gemiddelde score van elk van deze groepen werd berekend en met elkaar vergeleken. Als iemand van 10 op de test gelijk scoort aan het gemiddelde van de leeftijdscategorie 13 jaar, noemen we zijn mentale leeftijd (ML) 13. Daar tegenover staat de eigenlijke leeftijd ofwel de kalenderleeftijd (KL). Vastgesteld werd dat iemand wiens ML 2 jaar achterliep op de KL, extra ondersteuning nodig had. In de Verenigde Staten werd deze test vanaf 1939 verder uitgewerkt tot de huidige IQ-test.

Bron: Wikipedia

worden, en hij riep plaatselijke afdelingen en propagandacommissies op daar iets aan te doen.⁵

Toelatingsbeleid

Met het vol raken van Beth Azarja kon men ook een strenger toelatingsbeleid gaan voeren. In 1927 werden de eerste kinderen geweigerd op grond van testresultaten. Van de aangemelde achttien kinderen werden acht kinderen afgewezen, één omdat het te goed was, vijf omdat ze volgens het oordeel van de neuroloog-psychiater M. de Jong onopvoedbaar waren en als zodanig ongeschikt om gevormd te worden tot een nuttig lid van de samenleving. Onbekend is of deze vijf kinderen doorgestuurd zijn naar Achisomog.

De toelating van kinderen ging officieel als volgt: als ouders hun kinderen wilden laten opnemen in Beth Azarja, dan moest allereerst een schriftelijk verzoek worden ingediend bij de directeur. Vervolgens moest het kind een onderzoek ondergaan dat uit drie delen bestond: een psychologisch, een pedagogisch en een medisch deel. Zo werden het geheugen, de kennis en vaardigheden, motoriek en karakter van het kind onderzocht. De vorm en omvang van het hoofd werd bekeken, er werd bepaald

of het kind goed kon horen en kon zien, of het last had van evenwichtsstoornissen, of krommingen in de ruggengraat. Daarnaast werden de ouders onderzocht of werd een rapport gebruikt van een verwijzende instantie.⁶ Daarmee beoogde men te bepalen of het kind inderdaad opvoedbaar was, of internaatsverpleging noodzakelijk was en of het kind geen bedreiging zou vormen voor andere opgenomen kinderen. Op grond daarvan werden bijvoorbeeld kinderen met zwerfgedrag, epilepsie en homoseksuele neigingen afgewezen. Aanvankelijk berustte dat onderzoek vooral bij de psychiater, maar na de aanstelling van de nieuwe psychiater dr. J. Tas in 1932 werd de toelating een samenwerking tussen de psychiater, de directeur en het hoofd der school. In dit onderzoek van het kind is van meet af aan de Binet-Simontest (zie kader) gebruikt, die ontwikkeld was om de intelligentie te meten aan de hand van gestandaardiseerde vragen (voor elke leeftijd zes).⁷ Later is daaraan het begrip 'intelligentiequotiënt' toegevoegd, waarbij men de normale intelligentie op 100 stelde. Met deze test bepaalde men of het kind genoeg intellect had om het onderwijs op Beth Azarja te kunnen volgen. Alleen kinderen met een IQ van 50-80 werden toegelaten; "idioten" en "zwaar imbecielen" werden geweigerd.⁸

Als een kind goedgekeurd was voor opname, kregen de ouders een vragenlijst

toegestuurd om het verpleggeld vast te stellen. De werkelijke kostprijs bedroeg ca. f1100 per jaar. De kosten van verzorging en onderwijs mochten echter nooit een reden zijn dat een kind niet opgenomen kon worden. Kon het volledige bedrag door de ouders niet worden opgebracht, dan stelde het hoofdbestuur een bedrag vast, uitgaande van *de welstand der ouders of verzorgers*.⁹ Waren deze zaken geregeld, dan kregen de ouders een lijst toegestuurd van de uitrusting die nodig was voor opname in Beth Azarja. Voor meisjes stonden op deze lijst onder meer vier onderjurken met opgenaaide zakken, één hoed of baret, twee wollen jurken, drie bonte schorten met mouwen, een stofkam en een tandenschuier. Bezien we de lijst die de jongens toegestuurd kregen, dan valt direct het joodse karakter van Beth Azarja op, want behalve onder meer drie grijs linnen huisjasjes, een paar bretels en een pet waren ook twee *teffifahs* (gebeden), een stel *tefilim* (gebedsriemen) en een *tallith* (gebedskleed) vereist. Al deze artikelen moesten gemerkt zijn met B.A. en het nummer van het kind, bovendien dienden *alle kleren netjes en stemmig te zijn. Donkerblauw is aan te bevelen. Het bestuur houdt zich het recht voor kleeuren en andere artikelen die het ongeschikt acht, af te keuren*.¹⁰ Uit deze uitrustingslijsten blijkt dat de kinderen gewoon hun eigen kleren droegen en geen uniform, zoals dat toen in vele weeshuizen nog gebruikelijk was.

Het gebedskleed, de Tallith.
(www.jewishencyclopedia.com)

Het onderwijs

Alle zaken betreffende het onderwijs waren in eerste instantie een zaak van de onderwijscommissie, waarin onder anderen de directeur, psychiater en hoofd van de school zitting hadden. Deze vergaderde vier keer per jaar. De commissie besprak nieuwe aanvragen, ontslag van kinderen en voortgangsrapportages over kinderen. Ook keek ze naar mogelijkheden om het onderwijs te verbeteren. Het was ook de taak van de onderwijscommissie om na de gebruikelijke proefperiode (meestal een of twee maanden, in uitzonderlijke gevallen langer) te beslissen of een kind definitief werd toegelaten. De commissie was eveneens belast met de sollicitatieprocedures van het onderwijzend personeel.¹¹ In 1929 stelde de onderwijscommissie een commissie nazorg in, omdat toen de eerste kinderen Beth Azarja gingen verlaten.¹²

Kinderen kregen onderwijs in de gewone vakken van lager onderwijs: lezen, schrijven, rekenen, taal, zingen, handtekenen, nuttige handwerken voor meisjes, handenarbeid en de *vrije- en orde-oefeningen der gymnastiek*. Daarnaast stonden zintuig-oefeningen op het programma.¹³ De leerkrachten maakten veel gebruik van

Het handvaardigheidslokaal op de zolder van het Hertzbergerpaviljoen. Het aanleren van praktische vaardigheden behoorde tot het beleid van de stichting; hierdoor zouden de pupillen gemakkelijker hun plaats in de maatschappij kunnen veroveren.

(coll. Coen van der Voort)

aanschouwelijk materiaal – wandplaten, illustraties uit boeken, letterplanken – naast toen moderne middelen als ‘projectie-apparaat’ en ‘stereoscoop’. Kinderen werden vaak individueel onderwezen en aan het werk gezet. Het leer materiaal was daarop aangepast: rekendozen, mozaïekspelen en leesplankjes waren in gebruik. Daarnaast was er een bibliotheek. Voor de aanschaf van nieuw materiaal was al in het eerste jaar van het bestaan van de school een apart fonds opgericht.¹⁴

Lessen konden volgens de statuten ook gevolgd worden op scholen buiten het instituut.¹⁵ Dat gebeurde vooral bij oudere kinderen, die in het kader van beroepstraining overdag werkten bij een baas en in de avonden op Hilversumse scholen lessen volgden. De jaarverslagen maken onder andere melding van een jongen die een tekenavondschool bezocht en een meisje dat bloemschikken leerde op een tuinbouwschool.

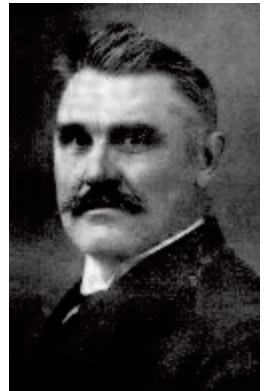
Het godsdienstonderwijs was belangrijk op Beth Azarja. De godsdienstlessen werden aanvankelijk alleen door de directeur gegeven; later gaf hij alleen nog les aan de oudste groepen en werden de lessen aan de jongsten gegeven door één van de onderwijzeressen, die een akte voor het geven van joods godsdienstonderwijs behaald had. Het doel ervan was *den kinderen het Hebreeuwsch lezen, eenvoudige lofzeggingen en bijbelsche geschiedenis aan te leeren en hen bekend te maken met de praktijk van het Joodsche leven*.¹⁶ Het niveau werd echter aangepast aan het bevattingsvermogen van kinderen. Op feestdagen en op de sabbat bezochten de kinderen die daar geschikt voor waren (ongeveer de helft) de synagoge op de Hilversumse Zeedijk. En toen daar later ook een jeugdsjoel kwam, gingen de kinderen daarheen. Op de jeugdsjoel mochten ze de Hebreeuwse tekst van de Tora voorlezen.¹⁷

Daarnaast bood de school, zoals ook in het buitengewoon onderwijs gebruikelijk was, handenarbeid, beroepsvorming voor jongens en huishoudelijk werk en nuttige handwerken voor meisjes. Jongens leerden leer bewerken, schoenen repareren, hout bewerken en fietsen herstellen. Ook werkten ze in eigen moes-

tuintjes op het terrein.¹⁸ Na hun twaalfde jaar zoch de instelling, indien een kind daar geschikt voor was, een werkgever, waarbij aard, aanleg en belangstelling voor een bepaald beroep bij het kind doorslaggevend waren. Die kinderen volgden op Beth Azarja in de avonduren herhalingsonderwijs in de lagere schoolvaken, vanwege het belang ervan voor het later functioneren in de maatschappij. Doorgaans haalden en behielden de kinderen ongeveer het niveau van klas 4-5 van de lagere school. Meisjes werden al vroeg onder leiding van internaatsassistenten geschoold in huishoudelijk werk en kregen allerlei klusjes te doen: *...dan voelen die kinderen zich gelukkig, in het bewustzijn iets te kunnen, mede te werken in het grote geheel. Want juist dat bewustzijn 'iets te kunnen' is een der voornaamste factoren in de opvoeding der zwakzinnigen (...). Zie verder hun tevredenheid wanneer ze des Vrijdagsmiddags het geheel rondom Beth Azarja geharkt hebben om alles mooi te hebben voor Sjabbos. Dat brengt reeds de Sjabbos-stemming, die steeds zo heerlijk is.*¹⁹

Het onderwijs vond aanvankelijk plaats in de villa, waar twee lokalen voor dit doel waren bestemd. Ter bestrijding van de wachtlijst werden er al enkele jaren na de opening plannen gemaakt voor uitbreiding, die op 14 maart 1932 een feit werden. Toen vond de opening plaats, in het bijzijn van dr. A. van Voorthuijsen²⁰ en vele genodigden, van een nieuw jongenspaviljoen annex school, dat plaats bood aan dertig jongens. Het kreeg in 1933 de naam dr. L. Hertzbergerpaviljoen, naar de in dat jaar overleden voorzitter van het bestuur.²¹ Het nieuwe schoolgebouw bevatte zes leslokalen, waarvan er drie bestemd waren voor lager onderwijs, twee voor vakonderwijs en één als reserve diende. Het oude gebouw was nu uitsluitend als meisjesinternaat in gebruik.²²

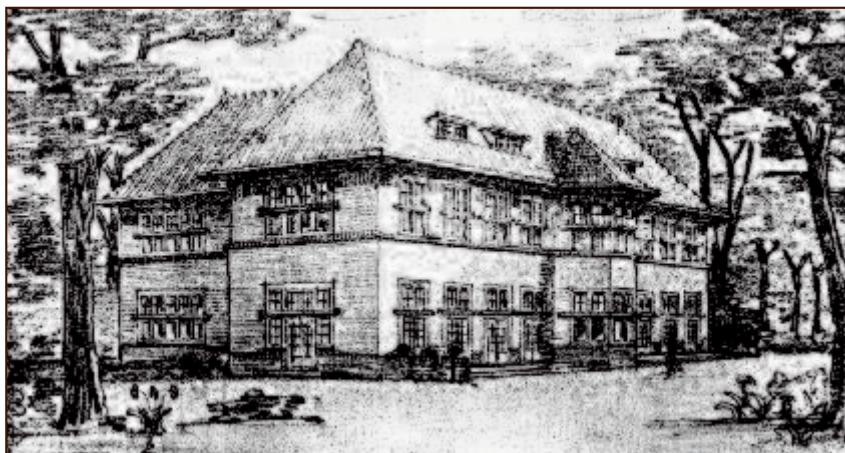
In datzelfde jaar begon men zich zorgen te maken over kinderen die te ver achter waren in verstandelijke ontwikkeling en de gang van zaken in het onderwijs hinderden. Voorheen zouden die kinderen geweigerd zijn wegens plaatsgebrek, of in het uiterste geval van school gestuurd, maar nu wilde men ze behouden door het instellen van een "bezinkingsklas".²³ Later, in 1937, werden nieuwe bijgebouwen geopend. Zo groeide gaandeweg het aantal pupillen tot zestig in 1938, en 88 bij het uitbreken van de oorlog.²⁴

Dr. A. van Voorthuijsen was een landelijk bekend pleitbezorger voor het bijzonder lager onderwijs.

Dr. Leopold Hertzberger, voorzitter van het stichtingsbestuur, naar wie in 1932 het nieuwe jongenspaviljoen werd vernoemd.

Potloodtekening van het Hertzberger- of jongenspaviljoen, kort na de opening. (coll. Coen van der Voort)

Pubers en nazorg

Kinderen werden soms vrij laat aangemeld als leerling voor Beth Azarja, vaak omdat het elders met het kind was spaak gelopen. De gemiddelde leeftijd bij opname was 10,6 jaar.²⁵ Opname van pubers vormde geen uitzondering. In 1936 deed zich iets geheel nieuws voor bij de toelating van een leerling: een meisje van 12 jaar van wie *...de achterlijkheid der intellectuele vermogens niet overwegend berustte op een tekort in aanleg of ontwikkeling, maar dat functioneele (neurotische) factoren hier een remmende invloed op de algehele geestelijke ontwikkeling en op het verwerven der schoolkennis hadden uitgeoefend.*²⁶ Dit meisje was al een jaar onder psychoanalytische behandeling in Amsterdam, in verband met angst en agressie. De ouders vonden echter dat dit niet voldoende vrucht afwierp en beëindigden de behandeling, waarna ze voor hun kind opname in Beth Azarja aanvroegen. Voor dit kind was echter een psychotherapeutische behandeling nodig en daar had men op Beth Azarja niet eerder mee te maken gehad. Er moest dus maar afgewacht worden of opname de symptomen gunstig zou beïnvloeden. In overleg met de behandelaar in Amsterdam, dr. P.C. Tibout, werd besloten het meisje voor één jaar op te nemen, waarna bekeken zou worden of zij terug kon naar Amsterdam, om daar de behandeling met beter gevolg af te maken. En inderdaad werd wat men hoopte en ook wel verwachtte bewaarheid: het meisje kwam op Beth Azarja tot rust; zij werd veel minder angstig, sommige neurotische symptomen verdwenen geheel, de schoolontwikkeling ging veel beter en de aanpassing aan de buitenwereld gaf veel minder problemen dan daarvoor.²⁷

Nadat Beth Azarja een aantal jaren had bestaan, kwam er een nieuw probleem aan de orde: de nazorg, want de eerste pupillen waren nu zover dat ze Beth Azarja gingen verlaten. Doorgaans waren ze dan achttien jaar en gingen ze terug naar het ouderlijk huis of naar voogden. Sommigen bleven tot hun eenentwintigste jaar. De commissie nazorg werd ingesteld om die leerlingen te begeleiden bij het verove-

Lodewijk Hartog Sarlouis (1884-1942), rabbijn te Amsterdam en bestuurslid van de Rudelsheimstichting. Hij zette zich vooral in voor de 'nazorg', de maatschappelijke integratie van de pupillen nadat zij hun opleiding voltooid hadden. (coll. JHM)

Met het uitgeven van Ansichtkaarten zoals deze droegen sympathisanten bij aan de fondswerving voor de stichting. D.A. Bueno de Mesquita maakte de kleurenlitho's ervoor. Giften werden ook verzameld – zoals dat ook voor het tbc-sanatorium Zonnestraal gebeurde – met collectebusjes zoals hieronder. Op het schildje staat: 'Gedenkt het zwakzinnig joodsche kind — S.A. Rudelsheim-stichting'. (coll. Coen van der Voort)

ren van een plekje in de maatschappij. Deze hielp met het zoeken van werk in hun woonplaats en het aanstellen van een joodse patroon of patrones voor de verdere begeleiding. Deze begeleiders schreven rapporten naar de directeur van Beth Azarja. Ook bezocht de directeur één, soms twee keer per jaar de betreffende ex-leerling en zijn of haar werkgever. Het bestuur van het internaat voelde dus ook verantwoordelijkheid voor de leerlingen, nadat ze waren uitgevlogen. Bij plaatsingen keek men in het bijzonder naar werkgevers die joods waren of de joodse ritus wilden respecteren. Eén van de ex-leerlingen wilde gaan varen. Door tussenkomst van rabbijn Sarlouis²⁸ werd hij geplaatst bij de Koninklijke Hollandsche Lloyd, alwaar hij de privileges verkreeg de voeding te ontvangen uit de rituele keuken aan boord van dat schip en op Sjabbos en feestdagen vrijgesteld te worden van op die dagen verboden werkzaamheden.²⁹ De nazorg voor de ex-leerlingen werd dus zeer serieus genomen. In 1938 telde de school van Beth Azarja zestig internaatsleerlingen, alsmede tien buitenleerlingen die afkomstig waren van de Berg Stichting in Laren en die aangewezen waren op buitengewoon lager onderwijs.

Pedagogisch klimaat en joods karakter

Beth Azarja was een van de weinige scholen voor buitengewoon onderwijs voor licht-zwakzinnige kinderen waar deze intern verbleven. Waarom is niet gekozen voor een school zonder internaat? Dat zou goedkoper zijn geweest en in Amsterdam tot de mogelijkheden hebben behoord. Daar woonde immers bijna de helft van alle joden in Nederland. Toch komen we in tijdschriften en archiefmateriaal nergens tegen dat die optie is overwogen. Vanaf de oprichting van de Rudelsheimstichting is uitgegaan van internaatsverpleging, hoewel – zoals we hiervoor zagen – enkele leerlingen van de school wel als 'buitenleerling' waren geregistreerd.

De Rudelsheimstichting was beslist geen gesloten instelling. Pupillen werden gestimuleerd om aan het maatschappelijk leven mee te doen en waren bijvoorbeeld lid van de padvinderij. (coll. Coen van der Voort)

Er zijn verschillende redenen. In de eerste plaats ging het vaak om gedragsgestoorde kinderen, voor wie naast onderwijs ook een specifieke opvoeding vereist was. In 1931 waren twaalf van de 32 in het internaat opgenomen kinderen voogdijpupillen en na de uitbreiding van het internaat in 1933 vormden zij de helft van het aantal kinderen.³⁰ Dat waren dus kinderen die of vanwege eigen gedrag of dat van hun ouders, onder toezicht van het Rijk en voogdij waren gesteld. Maar ook voor de overige kinderen gold, dat ze een indicatie moesten hebben om voor verpleging in aanmerking te komen. Soms werden kinderen geweigerd omdat ze heel goed op een dagschool zouden kunnen functioneren in hun eigen woonplaats. Zo vermeldde het jaarverslag van 1933 als reden van afwijzing: *Twee hunner hadden in de plaats hunner inwoning voldoende gelegenheid tot het volgen van buitengewoon lager onderwijs, terwijl de milieu-omstandigheden hier geen internaatverpleging noodzakelijk maakten.*³¹

In de tweede plaats hadden de bestuurders met de instelling een school voor ogen die opvang kon bieden aan kinderen uit heel Nederland. Daarvoor was een internaat de aangewezen plek. Kinderen kwamen namelijk uit alle provincies en zelfs uit Antwerpen, alhoewel toch ongeveer een derde uit Amsterdam afkomstig was. Een belangrijk argument was ook dat alleen internaatverpleging in combinatie met onderwijs zorg kon dragen voor overdracht van de traditie. Men had eigenlijk geen hoge pet op van het functioneren van gezinnen in het kader van brede godsdienstige vorming. Bovendien achtte men deze groep kinderen uiterst kwetsbaar voor nalatigheid van ouders in dezen, en erkende men omgekeerd dat zwakzinnige kinderen hoge eisen stellen aan de opvoedkundige kwaliteiten van ouders.³²

Uit de verslagen blijkt ook hoezeer men hechtte aan een goede joodse sfeer als een middel in de godsdienstige opvoeding. En die sfeer was goed in Beth Azarja. Men nam de opvoeding van de leerlingen zeer serieus en uit de jaarverslagen blijkt het enthousiasme van de leiding voor de taak waarvoor ze stond. Het hoofd der school, A. van Dam, noemde Beth Azarja in de eerste plaats een opvoedings-

Personeel en pupillen op het terras van Beth Azarja. (coll. Coen van der Voort)

instituut en pas daarna een leerinstituut. Het aankweken van een goed 'levensverstand' achtte hij belangrijker dan een 'leerverstand'.³³ Karaktervorming dus als eerste doel en pas op de tweede plaats het aanbrengen van elementaire kennis. In het jaarverslag van 1938 stelde hij dat als het voornaamste beschouwd moest worden *...de sociale vorming naast de genoten levensvreugde door het bereikte succes in de werkgemeenschap, die gewoonlijk voor onze kinderen afgesloten is. Die levensvreugde en die maatschappelijke weerbaarheid vormen vanzelfsprekend de kern van ons streven.*³⁴

De kinderen kregen veel aandacht. Er werd toezicht gehouden op de slaapzalen, door inwonend personeel. De dienstdoende 'kamerassistent' had door middel van een 'controleeraam' zicht op kinderen in de slaapzaal. Om de gesprekken te kunnen opvangen was één van de ruiten van het raam vervangen door gaas.³⁵

Bovendien ging men ervan uit dat alleen een combinatie van opvoeding en on-

Personeel in de keuken. (coll. Coen van der Voort)

Het Poerimfeest

Op dit feest herdenkt men in het jodendom dat op deze dag(en) het lot van het Joodse volk, dat in de vijfde eeuw v.Chr. in ballingschap leefde in het Perzische Rijk, een wending nam en het van uitroeiing werd gered. Aan Poerim gaat een vastendag vooraf. Tijdens die vastendag wordt er in de synagoge door de voorzanger het boek Esther voorgelezen uit de 'megilla', een rol van perkament waarop de tekst met een veer is geschreven. De aanwezigen lezen uit een eigen rol of uit een boek de tekst mee. Ook vrouwen en zelfs kleine kinderen zijn verplicht zowel 's avonds als 's ochtends de voorlezing te horen. Telkens als tijdens de voorlezing de naam van Haman valt maakt men veel kabaal (de kinderen draaien met zogeheten Hamanratels) om te vieren dat deze slechterik niet heeft gezegevierd maar zelf het onderspit heeft moeten delven. Het feest zelf heeft een uitbundig en vreugdevol karakter en wordt wel vergeleken met het carnaval. Het is vol met vrolijke liedjes en verkleedpartijen. Er bestaat de verplichting een feestmaaltijd te consumeren. Men eet speciale gerechten zoals Hamansoren (driehoekige koekjes gevuld met chocoladepasta/dadelpasta met/zonder nootjes, of maanzaad), men geeft vrienden minimaal twee eetbare gerechten en er wordt geld gegeven aan arme mensen – dit laatste uit een oogpunt van 'tsedaka', dat wil zeggen rechtvaardigheid in combinatie met liefdadigheid.

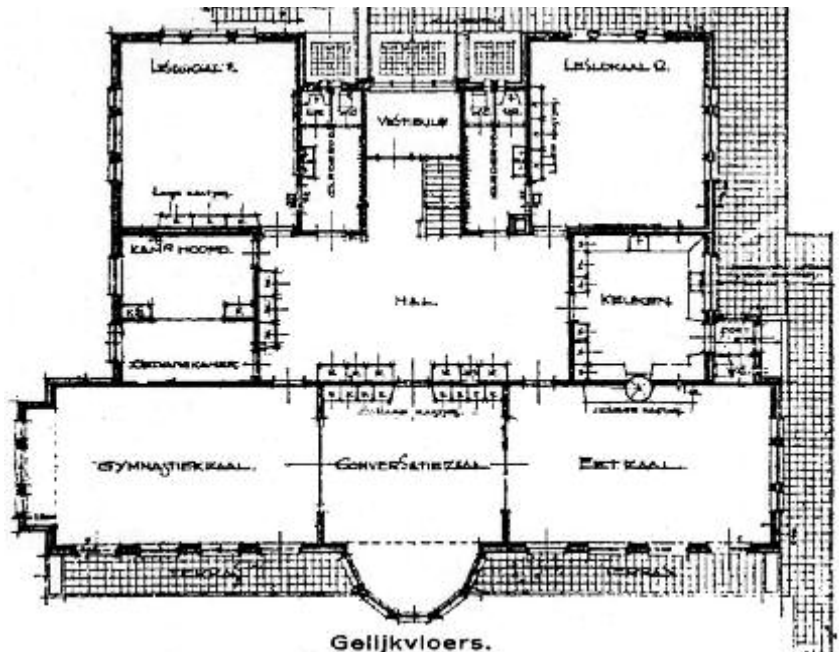
Bron: Wikipedia

derwijs een optimale vorming van het zwakzinnige kind kon garanderen. Kinderen konden zo beter worden geobserveerd en de behandeling kon beter worden aangepast aan de individuele behoeften van het kind, evenals de sturing van een kind naar een bepaald maatschappelijk beroep.³⁶

Feesten namen een belangrijke plaats in. Jaarlijks herdacht men de verjaardag van S.A. Rudelsheim. Van dergelijke huiselijke feestelijkheden is in het archief van Het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid nog een filmpje van vier minuten bewaard, waarop te zien is hoe de kinderen een sketch opvoeren, een poppenkastvoorstelling bekijken en een declamatie houden. Op het Poerimfeest speelden kinderen een revue, waarvoor ze de requisieten zelf maakten en beschilderden. Af en toe was er voor de jongens een voetbaltoernooi, waarbij het elftal van Beth Azarja uitkwam tegen een elftal van jongens uit andere inrichtingen of een van de JPC's.³⁷ Daarnaast organiseerde het instituut spelen in de buitenlucht ter bevordering van de gezelligheid, zelfbeheersing en snel kunnen reageren. Ook voor de gezondheid van de kinderen was veel aandacht. Tandarts H.J. Pos uit Bussum verleende geheel gratis tandheelkundige hulp³⁸; een meisje

Plattegrond van het jongenspaviljoen uit 1932, begane grond. Het paviljoen had een soortgelijke indeling als Beth Azarja, maar was wel ruimer van opzet. Hier was op de begane grond niet alleen ruimte voor een keuken, conversatie- en eetzaal, maar ook voor twee klaslokalen en een gymnastieklokaal.

(coll. Coen van der Voort)

dat krom liep kreeg heilgymnastiek. Die persoonlijke aandacht strekte zich ook uit tot de persoonlijkheidsvorming en met name de bevordering van de eigenwaarde. Zo kreeg ieder kind een spaarrekening waarop het geld werd gestort dat het verdiend had met het verkopen van op Beth Azarja vervaardigde producten, zoals cocosmatten, geweven kussens, babykleding en dergelijke.³⁹ Het weven van kussens en kleedjes werd zowel door jongens als door meisjes gedaan. Ter gelegenheid van het huwelijk van Prinses Juliana en Prins Bernhard gaf het bestuur opdracht aan de leerlingen een groot voetenkleed te maken, dat met een passende oorkonde werd aangeboden. En de leerlingen waren bijzonder trots toen er een bedankbrief van het bruidspaar kwam, waarin zij hun grote erkentelijkheid voor dit cadeau uitsprak. Daarnaast was het beleid kinderen te laten deelnemen aan activiteiten met kinderen buiten de instelling. Doelbewust probeerde men zo het isolement te doorbreken en kinderen voor te bereiden op de maatschappij. Daarom bezochten oudere kinderen de synagoge in Hilversum en volgden ze waar mogelijk opleidingen buiten de instelling.

Het einde van het instituut

In 1937 krijgt het jaarverslag een andere toon dan in de voorafgaande jaren. Was men altijd optimistisch en vol plannen voor de toekomst en tevredenheid over de behaalde resultaten geweest, nu spreekt uit het jaarverslag grote ongerustheid: *De verontrustende teekenen des tijds brachten ons Bestuur ertoe, deskundigen raad in te winnen voor eventuele maatregelen tot luchtbescherming...*⁴⁰ Inmiddels voelden de joden in Duitsland zich dusdanig bedreigd, dat er pogingen gedaan werden om de S.A. Rudelsheimstichting zover te krijgen dat er joodse zwakzinnige kinderen uit Duitsland naar Nederland gehaald zouden worden. Het bestuur stond daarmee

Nadat de Duitsers de gebouwen van de Rudelsheimstichting hadden gevorderd, werden de kinderen nog een jaar ondergebracht in de villa De Monnikenberg aan de Soestdijkerstraatweg. (coll. SAGV)

Na het Engelse bombardement van 20 maart 1945 stond van Beth Azarja alleen het voorportaal nog overeind. (foto uit: Th.J. de Jongh, *De Koninklijke Luchtmacht in Hilversum*)

voor de moeilijke taak om vanuit de verte en alleen via uit Duitsland verkregen schriftelijke inlichtingen, te beoordelen of een kind al dan niet voor plaatsing in Beth Azarja in aanmerking kwam. Daarom besloot het bestuur om in dergelijke gevallen naar Duitsland te gaan om de kinderen ter plaatse te onderzoeken. Uit het jaarverslag van 1938 blijkt dat er inderdaad zeven Duitse kinderen zijn opgenomen. Dit jaarverslag is tevens het laatste; het is alsof er een dikke streep gezet is onder het wel en wee op Beth Azarja.

Helaas nam de geschiedenis een treurige keer. Op 16 april 1942 reden zestien verhuiswagens voor en alle leerlingen plus de inventaris werden overgebracht naar een ander onderkomen ("De Monnikenberg") in Hilversum. De staf van de Wehrmacht nam het Rudelsheimcomplex in gebruik. Directeur Denneboom van Beth Azarja werd met zijn vrouw op 19 maart 1943 door de Apeldoornse (!) politie gearresteerd, en beiden kwamen om in een concentratiekamp. De kinderen van Beth Azarja ondergingen hetzelfde lot. Op 7 april 1943 werden ze weggevoerd naar het doorgangskamp Westerbork en daarna naar het vernietingskamp Sobibor.⁴¹

Conclusies

Het is niet opmerkelijk dat in het interbellum de S.A. Rudelsheimstichting en Beth Azarja werden opgericht, aangezien zowel zwakzinnigenonderwijs als joods onderwijs zich in een toenemende belangstelling mochten verheugen. Toch was er nog een meer specifieke reden, die vooral te maken had met de visie op het joodse zwakzinnige kind als een kwetsbaar kind, dat gemakkelijk het slachtoffer kon

worden van ouders die het met de godsdienst niet nauw namen of de opvoeding verwaarloosden – met alle gevolgen van dien. Daarom zette Beth Azarja sterk in op opvoeding, zowel in sociaal als in godsdienstig opzicht. Zelfredzaamheid, maatschappelijke weerbaarheid, contactuele vaardigheden, het leren van een beroep, het volgen van godsdienstige voorschriften en het ontwikkelen van een positief zelfbeeld waren belangrijke opvoedingsdoelen. Die doelen bepaalden ook het toelatingsbeleid, zeker in tijden dat men kinderen moest weigeren vanwege ruimtegebrek. Kinderen moesten een redelijke prognose hebben wat betreft hun toekomstig functioneren in de maatschappij. Dat was het belangrijkste verschil met Achisomog in Apeldoorn. De thuis-situatie moest opname rechtvaardigen: als een kind alleen onderwijs nodig had, werd het doorverwezen naar een school voor buitengewoon onderwijs in de eigen woonplaats. Specifieke gedragsproblemen die ouders niet konden hanteren en een speciale aanpak nodig hadden, waren een belangrijke indicatie voor opname.

Het typisch joodse karakter van Beth Azarja bleek onder meer uit de grote aandacht die besteed werd aan godsdienstlessen, het leren van Hebreeuws en het vieren van joodse feest- en gedenkdagen. De kinderen die daarvoor geschikt waren, bezochten de synagoge en de jeugdsjoel om hen te leren omgaan met ‘normale’ mensen en te participeren in het joodse gemeenschapsleven. Grote aandacht was er ook voor het handhaven van de joodse voedingsvoorschriften.

Er was veel persoonlijke aandacht voor de kinderen: dit blijkt uit de positieve benadering van ieder kind en de individuele aanpak in het onderwijs en begeleiding van kinderen. De kinderen hadden zelf een belangrijke inbreng bij hun beroepskeuze: aard en belangstelling van het kind waren daarbij doorslaggevend. Die persoonlijke aandacht strekte zich ook uit naar kinderen die de instelling hadden verlaten. Zo hielp de commissie nazorg bij het zoeken naar een arbeidsplaats en bezocht de directeur jaarlijks oud-leerlingen en hun patronen.

Gezien de groei van het instituut en de grote offervaardigheid in joodse kring tot instandhouding ervan, voorzag het in een behoefte. De Duitse bezetting betekende het einde van de instelling, toen alle kinderen en een deel van het personeel werden afgevoerd naar het concentratiekamp.

Na de oorlog

Direct na de capitulatie van de Duitsers kwam de Rudelsheimstichting nog in juni 1945 terug naar Hilversum, met het voornemen haar werkzaamheden hier weer te hervatten. De enorme ravage, gevolg van de geallieerde luchtaanval van 20 maart 1945, die ze op haar terrein aantrof was ronduit schokkend. Van het meisjespaviljoen restte alleen nog de trieste boogvormige entree met het opschrift S.A. Rudelsheim Stichting. Wat eens het mooie sportveld was, was nu een kolossale bunker, inmiddels in gebruik voor de internering van NSB'ers. Het voormalige jongenspaviljoen was evenmin zonder schade uit het bombardement gekomen, maar kon nog wel zonder al te grote problemen worden hersteld. De doelstelling van de stichting moest echter worden bijgesteld, want er waren nagenoeg geen zwakzinnige joodse kinderen ontkomen aan de kampen. De stichting besloot nu gastvrijheid te bieden aan weeskinderen die in de oorlog ondergedoken waren geweest of uit de kampen waren bevrijd. Het is wrang, maar hun aantal was uiteindelijk niet meer dan vijftig, zodat de stichting zich in 1952 genoodzaakt zag het complex af te stoten en elders iets kleiner te zoeken. De Rudelsheimstichting verhuisde naar villa ‘Andante’, Hoflaan 8. Het complex aan de Verdilaan, met een door de bezetter gebouwde onderaardse bunker, kreeg (weer) een militaire bestemming totdat deze Van Helsdingenkazerne uiteindelijk in de jaren negentig van de vorige eeuw onder de sloophamer viel. In 1958 verbleven er in de Rudelsheimstichting nog maar een paar oorlogswezen en werd het huis gesloten. De overgebleven kinderen werden ondergebracht in andere Joodse tehuizen.

EJP

Noten

- * Dit artikel verscheen eerder, in 2002, in beknopte vorm in het Kerkblad voor Hilversum.
- 1 Victor Henri Rutgers (1877-1945), minister van O, K & W in het eerste kabinet-Colijn (25-8-1925 tot 7-3-1926), was eerder (1907-1913) gemeenteraadslid in Hilversum voor de ARP. Vanaf 1928 was hij hoogleraar aan de Vrije Universiteit en zette zich, als pacifist, in de jaren dertig in voor de hulp aan joodse vluchtelingen uit Duitsland. Tijdens de oorlog was hij zeer actief in het verzet, o.a. in de redactie van Trouw. Zie verder A. Plomp, 'Mr. V.H. Rutgers, een vergeten Hilversummer', *Hilversums Historisch Tijdschrift Eigen Perk* 2008 nr. 2, p. 53-64.
 - 2 Dagblad De Gooi- en Eemlander 3-12-1925.
 - 3 Circulaire van de Rudelsheimstichting (1925) om gelden in te zamelen, 3.
 - 4 Jaarverslag over 1926, 4.
 - 5 Jaarverslag over 1927, 9.
 - 6 Jaarverslag over 1930, 8; 1938, 7-8.
 - 7 Dorien Graas, *Zorgenkinderen op school: geschiedenis van het speciaal onderwijs in Nederland, 1900-1950* (Leuven 1996), 242-254.
 - 8 Jaarverslag over 1930, 8; idem over 1933, 11.
 - 9 Huishoudelijk Reglement S.A. Rudelsheim Stichting, 1919, art. 3. Voor geen enkel kind is de volledige kostprijs betaald door de ouders of voogden in de periode 1925-1933, L. Hertzberger, 1933, 8.
 - 10 Uitrustingslijsten Beth Azarja: SAGV, archief gemeente Hilversum.
 - 11 Jaarverslag over 1929, 6.
 - 12 Jaarverslag over 1938, 11.
 - 13 Weekblad voor Israëlitische huisgezinnen, 5-2-1926, 6.
 - 14 Jaarverslag over 1926, 4; idem over 1930, 4; idem over 1932, 10.
 - 15 Statuten van de vereniging S.A. Rudelsheim-stichting, 1919, art. 2.
 - 16 Jaarverslag over 1934, 8.
 - 17 Jaarverslag over 1929, 7.
 - 18 Nieuw Israëlitisch Weekblad, 1-11-1935, 9.
 - 19 Jaarverslag over 1927, 8-10.
 - 20 Dr. A. van Voorthuijsen (1872-1952), toen Rijksinspecteur voor het B.L.O. Veel scholen voor bijzonder (tegenwoordig: speciaal) onderwijs dragen nog steeds de naam van deze Groninger schoolarts vanwege de betekenis die hij voor dit soort onderwijs heeft gehad.
 - 21 Jaarverslag S.A. Rudelsheim Stichting 1933, 2.
 - 22 Herinneringsgeschrift ter gelegenheid van de opening van het jongenshuis met school Beth Azarja te Hilversum, 1932, 25.
 - 23 Jaarverslag over 1933, 11.
 - 24 Lipschits, 1997, 25-26; Jaarverslag over 1937, 4-5.
 - 25 Jaarverslag over 1934, 9.
 - 26 Jaarverslag over 1936, 8.
 - 27 Jaarverslag over 1937, 11.
 - 28 Lodewijk [Hartog] Sarlouis (1884-1942), vanaf 1912 rabbijn van de Nederlandsch-Israëlitische Hoofdsynagoge van Amsterdam, vanaf 1928 vice-voorzitter van de S.A. Rudelsheimstichting. Sarlouis werd op 28 oktober 1936 tot opperrabbijn van Amsterdam benoemd. In 1941 nam hij, in die functie, zitting in de Joodsche Raad.
 - 29 Jaarverslag over 1930, 10.
 - 30 Hertzberger, 1933, 8; Jaarverslag over 1931, 7.
 - 31 Jaarverslag over 1933, 11.
 - 32 Hertzberger, 1933, 6-8.
 - 33 A. van Dam in het Herinneringsgeschrift, 1932, 23.
 - 34 Jaarverslag S.A. Rudelsheim stichting, 1938, 10.
 - 35 Mr. ing. M.M. van Praag in het Herinneringsgeschrift, 1932, 29.
 - 36 Hertzberger, 1933, 7.
 - 37 Nieuw Israëlitisch weekblad, 25-6-1937, 2; Jaarverslag S.A. Rudelsheim Stichting 1933, 12.
 - 38 Jaarverslag over 1933, 10.
 - 39 Jaarverslag over 1932, 9.
 - 40 Jaarverslag over 1937, 5.
 - 41 Th.J. de Jongh: Van Rudelsheimstichting tot Van Helsdingenkazerne, de serie Luchtmachthistorie van de Luchtmachtstaf, 's-Gravenhage 1991, 18-19.

De redactie van het Hilversums Historisch Tijdschrift dankt Coen van der Voort, kenner van joods Hilversum, die zijn collectie beschikbaar stelde voor het illustreren van dit artikel.